

AZƏRBAYCAN TARİXİ – HISTORY OF AZERBAIJAN

UOT: 94(479.24)-09/-05

MANNA ŞAHLIĞININ YÜKSƏLİŞİ VƏ SÜQUTU (XRONOLOGİYANIN DƏQİQLƏŞDİRİLMƏSİ)

©2025

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-7665-9907; e-mail: alimirzoev.60@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2025.2.7>

Xülasə:

“Manna” etnocoğrafi termin kimi e.ə. I minilliyin birinci yarısında Aşşur, Babilistan və Urartu dövlətlərinin rəsmi sənədlərində Urmiya gölü hövzəsinə edilən hərbi yürüşlərlə əlaqədar xatırlanır. E.ə.843-cü ildə Aşşur hökmdarı III Salmanasarin qoşunları ilk dəfə Mannadan qərbdəki torpaqlarda hərbi əməliyyatlar keçirmişlər. Lakin yalnız 829-cu ildə baş verən yürüşdə Dayan – Aşşurun komandanlığı altında Aşşur ordusu Mannanın içərilərinə daxil olmuşdur. III Salmanasarin mətnlərində Manna xroniminin 3 orfoqrafik formaları ilə – Manna, Munna, Mannaş – qarşılaşırıq.

Elam hökmdarı Şilhak-İnşuşinakın stelasının təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Manna coğrafi nomenklatura kimi (ehtimal ki, həm də siyasi subyekt kimi) İzirtu şəhəri ilə birlikdə e.ə.XII əsrin ortalarından mövcudluğunu qoruya bilmişdir. Həmin mənbədə paralel qeyd olunan toponimlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, Manna bölgəsi bir müddət əvvəl Aşşur dövlətinin siyasi nəzarəti altında olmuşdur.

Ənənəvi olaraq hesab edirlər ki, Manna sonuncu dəfə e.ə.594-cü ildə Bibliyanın Yeremyanın kitabı adlanan hissəsində xatırlanır. Amma bu fikrə yenidən baxılmalıdır. E.ə.658-ci ildən sonra Mannanın hakim elitesi Aşşur ilə düşmənçilik siyasətini dayandırmış və onun müttəfiqinə çevrilmişdir. Babilistan hökmdarı Nabupalasarin salnaməsində deyilir ki, e.ə.616-cı ildə Aşşur ilə müharibə zamanı müttəfiqinin köməyinə gedən Manna qoşunları Fərat hövzəsindəki Kablini şəhəri yaxınlığında Babilistan-Mada koalisiyasının qüvvələri tərəfindən əsir götürülmüşdür. Bu hadisədən sonra mixi yazılarda Manna siyasi subyekt kimi bir daha qeyd olunmur. Hesab olunur ki, Bibliyada Manna Asurla müharibə fonunda anaxronik termin kimi qeyd edilmişdir. Lakin o zaman Manna artıq müstəqil dövlət deyildi, Urartu və skif əyaləti ilə birlikdə Mada şəhliğinin inzibati subyektinə çevrilmişdi və

bu səbəbdən “Minni” (= “Manna”) anaxronik termin sayılmamalıdır. Çünki “Manna” coğrafi termin kimi (Mada satraplığının inzibati strukturunda) sonuncu dəfə e.ə.527/526-cı il ilə tarixlənən Babil sənədində bir şəxsin etnik kimliyinin göstəricisi kimi xatırlanır.

Açar sözlər: *Manna dövləti, qədim xronologiya, mixi yazılı mənbələr, qədim coğrafi adlar, Nabupalasarin xronikası, Yeremiyanın kitabı*

THE RISE AND FALL OF THE MANNEAN KINGDOM (TO CLERIFY THE CHRONOLOGY)

©2025

ALLAHVERDI ALIMIRZAYEV*

*A.A.Bakixanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0002-7665-9907; e-mail: alimirzoev.60@mail.ru

Abstract:

“Manna” as an ethnogeographical term is mentioned in official documents of Assyria, Babylonia and Urartu in the first half of the 1st millennium BC. in connection with military campaigns in the Urmia basin. In 843 BC. the troops of Shalmaneser III for the first time carried out military operations in the lands west of Manna. But only in a campaign that took place in 829, Assyrian troops under the command of Dayan-Ashshur entered the interior of Manna. In the texts of Shalmaneser III we find 3 orthographic forms of the country's name – Manna, Munna, Mannash. These texts are believed to contain the earliest references to Manna in written sources.

Until now, this fact is considered the first written message about Manna. However, one can draw on more ancient texts that mention place names that are consonant with the name of Manna and its settlements.

In addition, from analysis of the stele of the Elamite ruler Shilhak-Inshushinak, it can be concluded that Manna as a geographical nomenclature (possibly also as a political entity) together with the city of Izirtu existed from the middle of the 12th century. BC. From the parallel mentioned toponyms it follows that the Manna region the day before was under the political control of the Assyrian state. The process of formation of a centralized state in Manna was completed by the middle of the 8th century BC.

Traditionally, Manna is last mentioned in the book of Jeremiah in the Bible, dating back to 594 BC. But this date should be revised. After 658 BC the ruling elite of Manna stopped the policy of hostility with Assyria and became its ally. The chronicle of the Babylonian king Nabupalassar says that during the war with Assyria in 616 BC. Manna's troops, going to the aid of their ally, were captured by the Babylonian forces near the city of Kablini in the Euphrates basin. After this event, Manna is not mentioned as a political entity in cuneiform inscriptions. In 594 BC. in the Bible (in the book of Jeremiah) Manna is recorded in an anachronistic form, against the backdrop of the war with Assyria. But at that time Manna was not an independent state, but, together with Urartu and the province of the Scythians, it was

an administrative subject of the Median kingdom. From 550-330 BC. Manna was part of the Median satrapy of the Achaemenid Empire and was last mentioned in a Babylonian document of 527/6 BC to indicate the ethnicity of one person.

Keywords: *Mannaean kingdom, ancient chronology, cuneiform sources, ancient geographical names, Chronicle of Nabupalassar, book of Jeremiah*

ПОДЪЕМ И ПАДЕНИЕ МАННЕЙСКОГО ЦАРСТВА (К УТОЧНЕНИЮ ХРОНОЛОГИИ)

©2025

АЛЛАХВЕРДИ АЛИМИРЗОВ*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-7665-9907; e-mail: alimirzoev.60@mail.ru

Резюме:

«Манна» как этногеографический термин упоминается в официальных документах Ассирии, Вавилонии и Урарту первой половине I тысячелетия до н.э. в связи с военными походами в Приурмийскую зону. В 843 г. до н.э. войска Салманасара III впервые провели военные действия в землях западнее Манны. Но только в походе, состоявшемся в 829 году, ассирийские войска под командованием Даян-Аишшурра вошли во внутренние территории Манны. В текстах Салманасара III мы встречаем 3 орфографические формы названия страны – Манна, Мунна, Маннаш. Считается, что эти тексты содержат самые ранние упоминания Манны в письменных источниках. Однако, можно привлечь более древние тексты, где упоминаются топонимы, созвучные с названием Манны и её населённых пунктов.

Кроме того, из анализа стелы эламского правителя Шилхак-Инишшур-нака можно сделать вывод, что Манна как географическая номенклатура (возможно, уже как политическое образование) вместе с городом Изирту существовала с середины XII в. до н.э. Из параллельно упомянутых топонимов следует, что район Манны несколько раньше находился под политическим контролем Ассирийского государства. Процесс образования централизованного государства в Манне завершился к середине VIII в. до н.э.

Традиционно считается, что последний раз Манна упоминается в книге Иеремия Библии, датируемой 594 г. до н.э. Но эта дата должна быть пересмотрена. После 658 г. до н.э. правящая элита Манны прекратила политику вражды с Ассирией и стала её союзницей. В хронике вавилонского царя Набулассара говорится, что в ходе войны с Ассирией в 616 г. до н.э. войска Манны, шедшие на помощь своему союзнику, были захвачены войсками вавилонско-мидийской коалиции у города Каблини в бассейне Евфрата. После этого события Манна как политический субъект не упоминается в клинописных надписях. В 594 г. до н.э. в Библии (в книге Иеремия) Манна записана в анахроничном виде, на фоне войны с Ассирией. Но в то время Манна уже не была самостоятельным государством, а вместе с Урарту и провинцией

скифов являлась административным субъектом Мидийского царства. В 550-330 гг. до н.э. Манна находилась в составе мидийской сатрапии Ахеменидской империи и последний раз упоминается в вавилонском документе 527/6 г. до н.э. для указания этнической принадлежности одного лица.

Ключевые слова: Маннейское царство, древняя хронология, клинописные источники, древние географические названия, Хроника Набулассара, книга Иеремиа

Giriş

Manna ilə əlaqələndirilə biləcək ən qədim coğrafi nomenklatura turukku toplumunun məskunlaşdığı Şuşarra şəhərinin arxiv sənədlərinin birində xatırlanan (e.ə. XVIII əsrin ortaları) Biq-Mannaş məntəqəsinin adında nəzərə çarpır. Etnocoğrafi termin kimi¹ “Manna” e.ə. I minilliyin birinci yarısında Aşşur, Babilistan və Urartu dövlətlərinin rəsmi sənədlərində Cənubi Urmiya hövzəsinə hərbi yürüşlərlə əlaqədar qeydə alınmışdır. E.ə.843-cü ildə Qilzanın cənub qonşuluğundakı Daxili Zamua vilayətinə yürüş edərkən III Salmanasarın qoşunları ilk dəfə Mannanın qərb torpaqlarında hərbi əməliyyatlar aparmışdır. Lakin yalnız e.ə.829-cu ildə baş tutan yürüşdə Aşşur qoşunları Dayan-Aşşurun komandanlığı ilə Mannanın daxili ərazilərinə daxil olaraq qarət məqsədli hücum etmişdir.² Bu fakt Manna haqqında ilk yazılı məlumat hesab olunur.

Elmi ədəbiyyatda ənənəvi olaraq Mannanın sonuncu dəfə Bibliyanın Yere-miyanın kitabı adlanan hissəsində (e.ə.594-cü ilə aid edilir) qeydə alındığı söylənilir. Sonuncu mannalı e.ə.527/526-cı illə tarixlənən Babil sənədində qeydə alınıb. Təqdim olunan məqalədə Mannanın yazılı mənbələrdə ilk və sonuncu dəfə xatır-

¹ Ehtimal olunur ki, “Manna” xoroniminin (sonralar dövlət adına çevrilmişdir) kökündə etnonim və ya tayfa adı durur. Георгий Меликишвили. **Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. I. Наири-Урарту.** Тбилиси: Издательство АН. Грузинской ССР, 1954, с.243; Игорь Михайлович Дьяконов. **История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э.** Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956, с.174. Lakin bu ehtimal şübhəli görünür. Belə ki, Aşşur-Babil mətnlərində etnonimlər, adətən, peşə və ixtisas adlarının yazılışında olduğu kimi, LU₂ şumeroqramı (“insan” determinativi = **awēlu** akkadoqramı) vasitəsi ilə bildirilirdi. Mannanın sakinləri isə bu determinativ işarə olmadan, sadəcə **man-na-a-a**, yəni coğrafi addan törəmə kimi “mannalılar” şəklində bildirilirdilər. Urartu mətnlərində isə etnik adlar qarşısında **DIŠ**. ideoqramı qoyulurdu. Lakin bütün Urartu kitabələrində “Mana” etnik yox, coğrafi nomenklatura qismində çıxış edir.

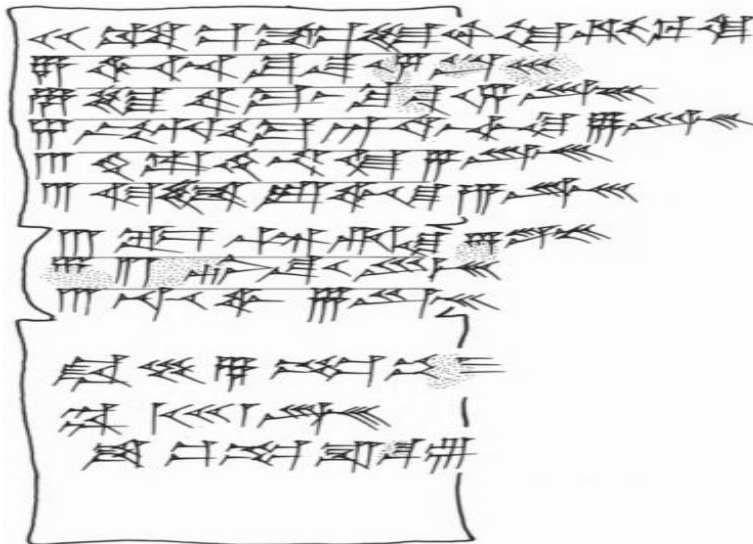
² David Luckenbill. **Ancient Records of Assyria and Babylonia. Vol. I. Historical records of Assyria from the earliest times to Sargon**, New York: Greenwood Press publishers, 1968, §§587, 1198; Kirk Grayson. **The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol.3. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC).** Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1995, Texts A.O.102.2, A.O.102.6, A.O.102.14, A.O.102.16, A.O.102.28; **Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə** (Tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi Solmaz Qaşqay). Bakı: Təhsil, 2006, s.28-29.

lanması ilə bağlı təklif olunan tarixlərin nə dərəcədə doğru olduğuna aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Mannanın xatırlandığı ən qədim mənbələr

Şuşarra hesabat sənədi (e.ə. XVIII əsr)

1957-ci ildə Harold İqnoltun rəhbərliyi ilə Danimarka arxeoloqlarının İraqın Raniyə şəhərindən 8 km cənub-şərqdəki Təll-Şemşara (qədim Şuşarra şəhəri, İraqın şimal-şərqində) təpələrində apardıqları qazıntılar zamanı onlarla hərbi-siyasi məzmunlu məktublar və təsərrüfat əhəmiyyətli uçot-hesabat sənədləri aşkara çıxarılmışdır. Tarixlənməyən uçot sənədlərinin birində (bax: şəkil 1; hazırda Erbil muzeyində saxlanır) müxtəlif yerlərdən Şuşsara sarayına ümumilikdə 57 talant (GU₂ şumeroqrammi; təqribən 1727 kq) odun (GIŞ.GIBIL şumeroqrammları, hərfən: “ağac”+“alov”; ağac kömürü nəzərdə tutulur) gətirən 91 şəxs (heç birinin ismi göstərilmir) qeydə alınıb; bəzi yerlərdən olan şəxslərin sayı göstərilmir. O cümlədən, Tupkikkudan 20 talant (tu-up-ki-ik-ku), Varşudan 7 talant (wa-ar-šu; 15 nəfər), Tudmaşşudan 7 talant (tu-ud-ma-aš-šu; 15 nəfər), Biq-Mannaşdan (IV sətirdə 5 talant bi-ig ma-an-na-aš-ši^{ki}; 9 nəfər), Hişhinadan 3 talant (hi-iš-hi-na; 5 nəfər), Kiliyavedən 3 talant (ki-li-ia-we; 6 nəfər), Karrisən 3 talant (ka-ar-ri; 6 nəfər), Amerşudan 6 talant (a-me-er-šu; 10 nəfər), Tividən 3 talant (ti-pli; 6 nəfər). Sənəddə Biq-Mannaşdan olan 9 nəfərin ümumilikdə təqribən 275 kq odun gətirdiyinə dair məlumat verilir.³

Şəkil 1. Şuşsarra sarayından uçot sənədi

³ Jasper Eidem. **The Shemshāra Archives. Vol.2. The Administrative Texts.** Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1992, pp.67, 122, text №45. Mixiyazılı mətnlərin transliterasiyasında š hərfi ilə Azərbaycan əlifbasının -ş- səsi bildirilir.

Şuşarra sənədindəki **ma-an-na-aş-ši**⁴ yazılışı (sonuncu **-ki** “məkan” mənasında tətbiiq olunan toponimik determinativdir) “Mannanın” (Akkad dilindəki **-i** yiyəlik hal şəkilçisinə əsasən) kimi mənalandırmaq olar. Bu coğrafi termin “Manuz” (**ma-nu-uz**) formasında e.ə. II minilliyin ortalarına aid hurridilli mətnlərdə qeydə alınmışdır.⁴ Zənnimizcə məhz bu termin e.ə. IX əsrdə siyasi qurum halına gələn Mannanın tayfa birliyi dövründəki ilkin ərazisini ifadə edirdi.⁵

Sənəddə **bi-ig ma-an-na-aş-ši** yazılışındakı **big** sözünün mənası açıq qalır. Ön Asiyanın Şumer, Akkad, Elam kimi qədim yazılı dillərində belə söz qeydə alınmadığından⁶ onu Mannada yaşayan etnoslardan birinin, məsələn qutilərin leksikonuna aid etmək lazımdır. Müqayisə üçün deyək ki, e.ə. XVIII əsrdə Aşnakkum şəhərində (Habur çayı vadisində indiki Şakir-bazar) dislokasiya olunmuş quti muzdlu döyüşçülərə Biqan adlı komandan başçılıq edirdi.⁷ Bu isimdən çıxış etsək **big** sözünü qutilərin dilində “böyük” və ya “uca” anlamlarında işlənən titul kimi izah etmək olar. Deməli, bu məntiqə Biq-Mannaş yer adı Mannanın dağlıq hissəsinə şamil edilə bilər.

Biq sözü İran dağlıq yaylasının qədim toponimikasında, məsələn Bikni oronimində (indiki Dəməvənd dağı ilə eyniləşdirilir), Biqal vilayətinin adında aparıcı komponent kimi diqqət çəkir. Sonuncu toponim II Sarqonun Nəcəfabad stelası üzərindəki mətnində yiyəlik hal formasında (**bi-gal-i**) e.ə. 716-cı ildə Aşşur dövlətinə xərac ödəyən vilayət və şəhərlər sırasında xatırlanır⁸ və bu, indiki Bicar şəhərinin (Həmədandan 150 km şimal-qərbdə, Mannanın cənubunda) adının praforması sayıla

⁴ Leyla Karakurt. **Hurric dilbilgisi. Metin örneklerine analizleri**. Ankara, 2021, s.74, s.161. Əfsus ki, bu mətnləri əldə edə bilməmişik. Maraqlıdır ki, həmin mətnlərdə Maneş (**ma-ne-eş**; orfoqrafik Manez) şəxs adı da xatırlanır. Bax: Маргарита Хачикян. **Хурритский и урартский языки**. Ереван: Издательство АН Арм. ССР, 1985, с.73, 87, 119, 122.

⁵ Игорь Михайлович Дьяконов. **История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э.** Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956, с.174, прим. 1.

⁶ Akkad dilinin leksikonunda bu sözün fonetik bənzərlərinə rast gəlinir: **pīqu** (“dar”), **pēgu** (“oğurlanmış”, “talanmış”). Baxın: Лев Липин. **Аккадский (вавилонно-ассирийский) язык. Выпуск II. Словарь**. Ленинград: Ленинградский Государственный Университет, 1957, с.152, 153. Lakin bu sözlər mətnin kontekstinə uyğun gəlmir.

⁷ Ignasy Gelb. **Hurrians and Subarians**. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press 1944, p.64; Wiliam Hallo. Gutium. **Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie**. Berlin, New-York, Band III. 1971, p.716. Hurridilli mətnlərdə **big-an** sözünə rast gəlinə də mənası müəyyən olunmayıb; qrammatik kateqoriya baxımından zərfə aid edilir. Маргарита Хачикян. **Хурритский и урартский языки**. Ереван: Издательство АН Арм. ССР, 1985, с.69, 113.

⁸ **Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə**, s.44; **Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr. Müntəxəbat** (Tərtibçilər: R.S.Məlikov, A.N.Əlimirzəyev). Bakı: “Turxan”, 2014, s.59.

bilər. Ola bilsin ki, məhz bu məntəqə fraqmentar elamdillli mətnlərin birində **bi-gi- [...]** kimi qeydə alınmışdır.⁹

Maraqlıdır ki, turukku tayfasının mühüm siyasi mərkəzlərindən olan Şuşarra şəhərinin arxiv sənədlərinin birində İlanzu (**i-la-an-zu**) şəxs adı qeydə alınıb.¹⁰ Bu turukku forması İranzu isminin uzunömürlü olduğuna və onun daşıyıcısının mənsəyinə işarə edir.

Elam hökmdarı Şilhak-İnşuşinakın (e.ə.1150-1120-ci illər) “Böyük kitabəsi”

Ötən əsrin başlanğıcında Rolan de Mekkenemin rəhbərliyi ilə fransız arxeoloqlarının Şuş şəhərində (İranın cənub-qərbində, Xuzistan vilayətində şəhər) apardığı qazıntılarda Elam hökmdarı Şilhak-İnşuşinakın (e.ə.1150-1120-ci illər) əhəng daşından hazırlanmış 2m x 1m ölçüsündə stelasının fraqmentləri tapılmışdır.¹¹ Bu fraqmentlərə müraciət edən tədqiqatçılar onlarda Elam hökmdarının apardığı hərbi əməliyyatların gedişinin əks olunduğunu söyləsələr də, döyüşlərin xronoloji ardıcılığını və son nəticəsini bərpa etməyin nə dərəcədə çətin olduğunu etiraf etmişlər. Kitabənin hərbi əməliyyatlarla əlaqədar tərtib olunduğunu iddia edən tədqiqatçılar xatırlanan toponimlərin əksəriyyətinin vaxtı ilə Aşşurun və Babilistanın siyasi nəzarəti altında olduğunu qeyd etmişlər. Həqiqətən də, bəzi məntəqələrin adlarının Akkad dilindən izah olunması sanki bu ehtimalın doğru olduğuna işarə edir. Məsələn, toponimləri müşayiət edən sözlər akkadmənşəlidir: **pit** (< akkad. **bītu** “ev”), **tinti** (< akkad. **dimtu** “gözetçi qülləsi”), (**ša** (çıxışlıq hal şəkilçisini ifadə edən ön söz) və s. Belə toponimlərə **Barbari** (“Canavar [məkanı]”), **Nankari** (“Dülgər [məkanı]”), **Pit nagia** (“Nahiyyənin evi”, “Vilayət mərkəzi ?), **Titurru** (“Körpü”), **Niše** (< akkad. **nišu** “əhali”, “sakin” sözündən > “Məskən” ?), **Pit Rie-rappi** (“Baş çobanın evi”), **Pit-nappahi** (“Dəmirçilər evi), **Pit Rikim-Adad** (“Şimşək tanrısı Adadın yağmaladığı ev”), **nar Sillam** (“Sillam çayı”), **ugar Sillam** (“Sillam tarlası”), **Raşi** (samimənşəli arami tayfası), **Purna Maşhum** (toponim kaşşumənşəlidir: “Tanrının himayəsində”), **Pit-riduti-rabi** (“Böyük hərəm evi”) və digərlərini misal göstərmək olar.¹² Ümumi fikir belədir ki, e.ə.1135-1133-cü illərdə Şilhak-İnşuşinakın ordusu öncə kaşşu Babilistanının nəzarətində olan Diyala çayı hövzəsindəki məntəqələri zəbt etmiş, daha sonra Ebeh dağı rayonuna (Zarqos silsiləsində, indiki Cəbəl-Hamrin bölgəsi) çıxmışdır. Ordunun bir hissəsi Aşşur hökmdarının nəzarət sferasında olan Madqa vilayətini (indiki Tuz-Hurmatu bölgəsi), Arrapha (indiki Kərkük

⁹ Walter Hinz, Heidemarie Koch. **Elamische Wörterbuch**. Verlag von Dietrich Reimer in Berlin, 1987, Band I, s.192. Mixiyazılı mətnlərin transliterasiyasında [...] simvolu ilə mətnin zədəli (və ya pozulmuş) yeri bildirilir.

¹⁰ Jasper Eidem. **Yenə orada, The Shemshāra Archives. Vol.2.....**, text №50.

¹¹ Stela üzərindəki elamdillli mətn ilk dəfə ekspedisiyanın epigrafçısı fransız abbati Vinsent Şeyl tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bax: Vincent Scheil. **Textes elamites-anzanites** (quatrieme serie). **Memoires de la Delegation de Perse**. Tom.XI. Paris: Libraire Ernest Leroux, 1911, text XCII, pp.21-57, Tafel IV-X.

¹² Corc Cameron. **History of Early Iran**. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press, 1936, pp.114-119.

yaxınlığında) və Nuzi (indiki Yorgantəpə) şəhərlərini, münbit Sallu düzənliyini (Aşağı Zab çayı hövzəsində) və digər yerləri ələ keçirmişdir. Ordunun digər hissəsi İran dağlıq yaylasına istiqamətlənərək Luristanda kaşşulara məxsus məntəqələri (Murattaş, Kattarzah, Marazza və s.) ələ keçirdikdən sonra regionun baş karvan magistralına – Kermanşah-Həmədan yoluna çıxmışdır. Bu karvan yolu üzərində yerləşən məntəqələrdə (onlar haqqında irəlidə bəhs olunacaq) aparılan uğurlu hərbi əməliyyatlar daha şimalda yerləşən yaşayış məskənlərinə yürüşlər üçün yeni imkanlar açmışdır. Belə hesab edilir ki, Şilhak-İnşuşinakın geniş miqyasda hərbi əməliyyatlar aparmasında məqsədi Aşşur və Babilistan dövlətlərinin hərbi gücünə və siyasi nüfuzuna zərbə vurmaqla strateji əhəmiyyətli yollara nəzarətə sahiblənmək, zəngin şəhərləri talamaqla Elamın maddi sərvətini artırmaq olmuşdur. Lakin tərəfimizdən aparılan təhlil Şilhak-İnşuşinakın stelası üzərindəki mətnə hərbi əməliyyatların nəticələrinin əks olunduğunu söyləməyə əsas vermir. Əgər zədəli yerləri də nəzərə alsaq, kitabədə ümumilikdə 190-a yaxın məntəqənin adının sadalandığını söyləmək olar. Bu qədər yaşayış məntəqəsinin adbaad bir mətn daxilində sadalanması, eləcə də onların viran qoyulması, öldürülənlərin, talanan sərvətin və ələ keçirilən əsirlərin rəqəmlərlə ifadəsi, düşmənin ordularına komandanlıq edənlərin isimlərinin¹³ göstərilməməsi və s. bu kimi informasiyanın verilməməsi bu abidənin hərbi əməliyyatları əks etdirmədiyinə dəlalət edir. Mətn bir növ, Aşşur dövlətinin rəsmi “bələdçi təlimatlarını” (qədim Romada bu tip mətnlər *itinerari* adlanırdı) xatırladır. Adətən bu tip leksik-coğrafi siyahılardan rəsmi kargüzarlıq praktikasında istifadə olunurdu.

Coğrafi məntəqələr (bir qisminin adı tamamilə, digərlərinin isə qismən pozulub) 7 siyahı üzrə qruplaşdırılaraq kitabənin 25-61-ci “paraqraflarında” sadalanırlar. Hər siyahı standart ifadə ilə (*invocation*) başlayır: “Ey tanrı İnşuşinak, ali şəhərin sahibi, biganə qalma (?). Mən Şilhak-İnşuşinak sənə (hüzurunda) qurbanlarla ricadayam, rıcamı dinlə, mənim sözlərimi yerinə yetir” (tərcümə təxminidir). Lakin bu standart formulun sadalanan toponimlərlə məntiqi bağlılığına dair işarə yoxdur. Siyahılar **sila tah** (“cəmi”, “ümumilikdə”) ifadəsindən sonra kəmiyyəti göstərməklə tamamlanır.

§25 (təxminən 8 məntəqə), §27 (8 və ya 9 məntəqə), §29 (22 məntəqə), §32 (7 məntəqə), §35 (15 məntəqə), §37 (31 məntəqədən 11-nin adı salamat qalıb), §40 (11 məntəqədən 7-nin adı salamat qalıb), §43 (18 məntəqə), §45 (19 məntəqə), §47 (cəmdə 41 məntəqə), §50 (25 məntəqə), §52 (49 məntəqədən 23-nün adı salamat qalıb), §55 (23 məntəqə), §58 (26 məntəqədən 18-nin adı salamat qalıb), §61 (5 məntəqə). Mövzumuzla əlaqədar mətnə xatırlanan məntəqələrdən bizi daha çox aşağıdakılar maraqlandırır:

1. **I-ši-ir-tu**. Kitabənin şəkil 2-də təsviri verilmiş fraqmentində, III sətirdə **AŠ. i-ši-ir-tu ša dIM**. “İşirtu şəhəri, hansı ki, tanrı Adadındır” ifadəsi yazılıb. Kitabəni tədqiq edən alimlər bu ifadədən çıxış edərək şəhəri Şimşək tanrısı Adadın (**dIM**, şumerogrammi ilə ifadə olunub) müqəddəs məkanı kimi (fransızca *sanctuaire*,

¹³ Məsələn, e.ə.1130-cu illərdə Aşşurun hökmdarı Aşşurdan, Babilistanın hökmdarı Marduk-kabit-ahheşu idi. Lakin Şilhak-İnşuşinakın mətnlərində onların isimləri xatırlanmır.

almanca *heiligtum*) səciyyələndirirlər.¹⁴ Biz bir neçə il öncə fraqmentdəki İşirtu məntəqəsinin Manna şahlığının siyasi mərkəzi İzirtu (və ya İzerte, Zirtu) şəhəri ilə eyniləşdirilməsi təklifi ilə çıxış etmiş, arqument olaraq Aşşur-Babil fonetikasındakı *-z-* səsinin Elam fonetikasında *-š-* səsinə adekvat olduğunu bildirmişdik.¹⁵

Urartululara “İzirtu” adında şəhər məlum deyildi, onlar Mannanın “şah şəhərini” “Şimerihadiri” adlandırırdılar. Şəhər bu adla yalnız bir dəfə, I Arqıştinin salnaməsində e.ə. 768-ci ildə baş vermiş hərbi yürüşün təsviri ilə əlaqədar xatırlanır.¹⁶

Deməli, e.ə. VIII əsrin birinci yarısında Mannanın iki paytaxtı olduğunu da inkar etmək olmaz; İzirtu siyasi mərkəz funksiyasını daşıdığı halda, Şimerihadiri dini-ideoloji mərkəz rolunu icra edə bilərdi. Müqayisə üçün deyək ki, həmin dövrdə Urartunun siyasi mərkəzi Tuşpa, dini-ideoloji mərkəzi isə Musasir şəhərləri olmuşdur. Tarixən də dini mərkəz siyasi mərkəzdən əvvəl yaranmışdır.

Şəkil 2. Şilhak-İnşuşinakın stelasından fraqment

2. [...]tar. Bu məntəqəni bir qayda olaraq **[Pi-it-iš]-tar** kimi bərpa edərək III Tıqlatpalasarin salnaməsində e.ə.737-ci il yürüşü ilə əlaqədar xatırlanan Bit-İştart toponimi ilə eyniləşdirirlər. Lakin bu məntəqəni **[Pi-it-ap-pa]-tar** və ya **[ap-pa]-tar** kimi bərpa etmək daha məntiqli görünür. E.ə.VIII əsrin sonlarında bu şəhər Manna ilə Madanın sərhədində yerləşən Qizilbunda (və ya Qizilbuda) vilayətinin tərkibində idi. E.Herzfeld bu şəhəri Zəncandan cənubda, Abhar (və ya Əbhar) çayının sahilində

¹⁴ Vincent Scheil. Textes elamites-anzanites (quatrieme serie). **Memoires de la Delegation de Perse**. Tom.XI. Paris: Libraire Ernest Leroux, 1911, text XCII, pp.21-57, text XCII, pl.8, p.37; Walter Hinz, Heidemarie Koch, **Verlag von Dietrich Reimer in Berlin**, 1987, Band II, s.788. Şilhak-İnşuşinakın stelasında Aşşur və Babil tanrılarının adları ilə bağlı digər toponimlər də xatırlanır: Pit-rikim-Adad, Pit-Sin-işmanni və s.

¹⁵ **Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr**, №37, s.70-71.

¹⁶ Mətnə: URU. **ši-me-ri-ha-di-ri-ni** URU. LUGAL.-nu-si (“Şimerihadiri – möhkəmləndirilmiş şah şəhəri”). Вах: Николай Арутюнян. **Корпус урартских клинообразных надписей**. Ереван: Издательство «Гитутюн» НАН РА, 2001, №176.

yerləşən eyni adlı yaşayış məntəqəsinin yerində lokalizə edir.¹⁷ Lakin filoloji baxımdan Appatar şəhərini Abdar adlı yaşayış məntəqəsi ilə (Səhənd dağı bölgəsində) eyniləşdirmək daha məqbul görünür. Nəzərə almaq lazımdır ki, Səhənd bölgəsi II Sarqonun e.ə.714-cü ildə Mannadan keçməklə Urartuya istiqamətlənən hərbi yürüşünün marşrutuna daxil idi və Appatarın hakimi Zizi tabeliyində olan Appatar şəhərini dağıtıdan qorumaq üçün o zaman Aşşur hökmdarı II Sarqona xərac göndərmişdi.¹⁸

3. **Ba-ta-si-[...]** məntəqəsi (bax: şəkil 3, I sətirdə) Həmədandan qərbdə yerləşən Pataşşun adlı dağlıq ərazi ilə eyniləşdirilə bilər. Bu yer II Sarqonun Əsədabad stelası üzərindəki mətnində **KUR. Pa-at-ta-aş₂-şu-un** formasında yazılmışdır.¹⁹

Şəkil 3. Şilhak-İnşuşinakın stelasından fraqment.

4. **Pi-ta-ti** məntəqəsi (bax: şəkil 3, IV sətirdə) e.ə.670-ci illərə aid fal sorğularının birində xatırlanan və Mada tayfa birliyinin ərazisində yerləşən Bit-tatti şəhəri ilə (ehtimal ki, Tatau çayı hövzəsində yerləşirdi) eyniləşdirilə bilər. Həmin sorğu Antarpatianu, Karzitalu və Bit-tatti şəhərlərindən gətiriləcək atların Aşşura vaxtında çatdırılacağına fəal iştirak edən olub.²⁰

5. **Pi-it-ta-am-te-ia** ("Dəniz evi"). Urmiya, ya da İran Kürdüstanındakı Zəribor və Mərivən göllərindən birinin sahilində yerləşən məntəqə nəzərdə tutulur.

¹⁷ Ernst Herzfeld. **The Persian Empire**. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1968, pp.242-243.

¹⁸ David Luckenbill. **Ancient Records of Assyria and Babylonia. Vol. I. Historical records of Assyria from the earliest times to Sargon**, New York: Greenwood Press publishers, 1968, §587, 1198, II, §149.

¹⁹ Louis Levine. Two Neo-Assyrian Stelae from Iran. **Royal Ontario Museum Art and Archaeology**. Occasional Paper. 23, Toronto, 1971, pp.42-43.

²⁰ İvan Starr. Queriery to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria, **State Archives of Assyria**. Vol.IV. Helsinki: Helsinki University Press, 1990, №64.

6. **Ni-še-e**. Antik müəlliflərin təsvir etdiyi Madadakı Nisey çölü; mühüm atçılıq mərkəzi.²¹

7. **Ma-an-[...]** işarələri ilə ifadə olunan toponimi (bax: şəkil 3, II sətirdə) **Ma-an-[na]** kimi bərpa etmək daha məqbul görünür. Çünki həmin fraqmentdə xatırlanan coğrafi məntəqələrdən yalnız Mannanın adı uyğun gəlir. Digər tərəfdən, stelanın sağ kənarına, yəni bu toponimin yazıldığı pozulmuş yerə yalnız 1 mixi işarə yerləşə bilər.

8. Kitabənin fraqmentlərinin birində **[Pi-i]t-Ri-e-Rap-pi** işarələr qrupu ilə ifadə olunan məntəqə qeydə alınıb.²² Toponimin sonuncu komponenti – **Rap-pi** – Mannanın qərbindən axan Rappa çayının adına²³ uyğun gəldiyindən məntəqənin adı “Rappa çayı sahilindəki icma” kimi mənalandırıla bilər.

Aşşur hökmdarı III Salmanasarın (e.ə. 859-824-cü illər) “Qara obelisk”i

E.ə. IX yüzilliyin ikinci yarısında Manna torpaqları siyasi nəzarət sferasını Şərqə doğru genişləndirməyə çalışan Aşşur imperiyasının hədəfinə çevrilir. Aşşur hökmdarı III Salmanasarın mətnlərində Manna artıq coğrafi anlayış deyil, konkret siyasi subyekt, dövlət qurumu kimi çıxış edir. Onun “Qara obelisk” adı ilə tanınan monumental abidəsi üzərindəki mətnin 164-165-ci sətirlərində (bax: şəkil 4-də I sətirdə) Manna hökmdarı Udakinin kimliyi iki dəfə “mannalı” ifadəsi ilə (yiyəlik halında və ya mənsubiyyət formasında **KUR. man-na-a-a**: “Manna ölkəsindən olan”) bildirildiyi halda, 168-ci sətirdə (bax: şəkil 4-də sonuncu sətirdə) **TA. KUR. man-na-aš** (çıxışlıq halında: “Manna ölkəsindən”) yazılışı ilə qarşılaşırıq.²⁴ Məhz bu mətndə ilk dəfə olaraq Zirtu paytaxt statusunda təqdim olunur.²⁵

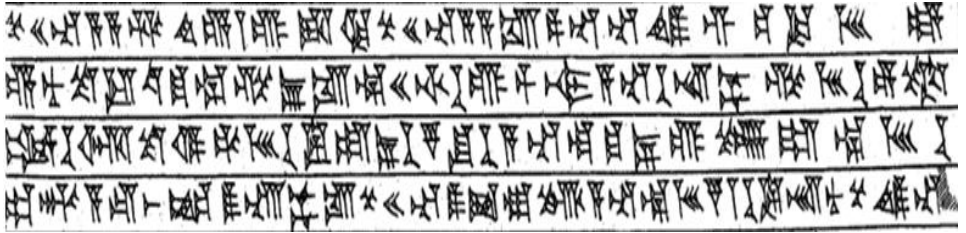
²¹ Игорь Михайлович Дьяконов. *Yenə orada, История Мидии от древнейших ...*, с. 201-203.

²² Textes elamites-anzanites (quatrième série). *Memoires de la Delegation de Perse*. Tom. XI. Paris: Librairie Ernest Leroux, 1911, text 54, § 43.

²³ *Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə*, s. 67.

²⁴ Ludwig Abel, Hugo Winckler. *Keilschrifttexte zum Gebräuch bei Vorlesungen*. Berlin: W. Spemann, 1890, s. 11.

²⁵ Kirk Grayson. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol. 3. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC)*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1995, Text A.O. 102. 16, p. 82. Manna paytaxtının adı Aşşur mətnlərində ilk dəfə “Qara obelisk”də xatırlanır; şəhərin statusu ideogrammlarla yazılıb: **URU. zi-ir-ta URU. MAN.-ti**, lakin akkadca **ālu šarruti** (“şah şəhəri”) kimi oxunur. Bu kontekstdə şəhərin adı yönük halda yazılıb. Akkad dilinin qrammatik normalarına görə toponim adlıq halda “İzirtu” kimi səslənirdi. Bütün digər Aşşur mətnlərində şəhərin adı bu cür səslənir. İzirtu toponiminin “Qara obelisk”də Zirtu formasında yazılışı göstərir ki, mannalıların dilində başlanğıc samit səs bəzən protetik səciyyəvi idi. Bu fonetik normanın mövcudluğunu Mannanın digər şəhər adlarının yazılışı da təsdiq edir. Müqayisə et: Atrana || Terana, Uzbis || İzibis || Zibis, Armete || Urmete.

Şəkil 4. “Manna” və “Mannaş” formaları III Salmanasarın “Qara obelisk”ində

“Mannaş” forması başqa heç bir mətndə qeydə alınmayıb. Ehtimal ki, burada **-aš** sonluğu kaşşuların dilindəki **-iaš** (“torpaq”, “yer”) sözünün²⁶ dialekt forması olmuşdur. Bu şəkilçi Ön Asiyanın qədim toponimikasında geniş yayılmışdır; müqayisə et: Kimaş, Simaş, Tuqriş, Tupliaş, Adauş, Ammauş, Sarauş, Araziaş və s. Kaşşuların Namarda (və ya Namri; Diyala çayı hövzəsində), Allabriyada (Urmiya gölündən cənubda), Mada ölkəsində, Nairidə (Van gölü hövzəsi) və Hubuşkiyada (Van gölündən cənubda) kifayət qədər güclü siyasi birlikləri mövcud idi və onların başçıları kaşşulara məxsus **yanzi** hökmdar titulu daşıyırdılar.²⁷ Manna hökmdarı İranzunun isminin də bu tituldan yarandığı iddia edilir.²⁸

Qeyd olunmalıdır ki, **-aš** sonluğu Manna coğrafi adları üçün də xarakterik idi. Müqayisə et: Panziş (qala), Saktatuş (şəhər), Uauş dağı (indiki Səhənd), Surikaş (vilayət), Uişdiş (vilayət), Aşdiaş (qala), Ausiyaş (qala), Arsiyanış (vilayət).²⁹

III Salmanasarın Kalat-Şerkətdən (qədim Aşşur şəhəri) tapılmış salnaməsinin (IV sütun, 9-cu sətirdə; bax: şəkil 5-də II sətirdə) və Aşşur hökmdarı III Adadnerrinin (e.ə. 810-782-ci illər) Nimrud mətnində İran dağlıq yaylasının şimal-qərbində apardığı hərbi əməliyyatlarla əlaqədar Manna ölkəsinin adının digər orfoqrafik forması ilə – “Munna” (**mu-un-na**) – qarşılaşırıq.³⁰

²⁶ Bu söz, məsələn, Babilistan şahlığının və Eşnunna şəhərinin (indiki İraqda Təll-Əsmər qəsəbəsi) kaşşulara məxsus adlarında – Kardunyaş, Tupliyaş – nəzərə çarpır.

²⁷ David Luckenbill. *Yenə orada, Ancient Records of Assyria and Babylonian*..., Vol.I. §§573, 637, 639; 6, Vol.II, §§13, 21, 56, 147, 168.

²⁸ Георги Меликишвили. *Yenə orada, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. I. Наир-Урарту*..., c.138.

²⁹ *Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazlı mənbələrdə*, s.70, 101.

³⁰ Otto Schroeder. *Keilschrifttexte aus Assur. Historischen Inhalts*. Leipzig: C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1922, text №113; Kirk Grayson. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol.3. Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC (858-745 BC)*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1995, texts A.O.102. 6, A.O.102. 10, A.O.102. 12, A.O.102.37; *Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazlı mənbələrdə*, s.29, 34.

V Şamşi-Adadın bir yazısında “Mana” (**ma-na**) forması qeydə alınıb.³¹ Bu forma e.ə. VIII əsrin sonlarında Aşşur sarayına göndərilən məktublarda da nəzərə çarpır.³² Maraqlıdır ki, bu forma standart olaraq Urartu mətnlərində də işlənir.³³

Şəkil 5. III Salmanasari salnaməsindən fraqment.

Göründüyü kimi, Manna ilə ilk tanışlıqlarından Aşşur mirzələri bu ölkənin adının yazılışında problemlə qarşılaşmışlar. E.ə. VIII yüzilliyin əvvəlinə qədər Aşşur rəsmi dəftərxanası bu ölkənin adı ilə bağlı vahid terminologiya tətbiq edə bilməzdi. Ölkənin adının üç fərqli fonetik formalarda yazılması Mannada fərqli etnik qrupların varlığı ilə bağlı idi. Mannanın qərbində, şimalında, cənubunda, yəni aşşurluların müdaxilə edə biləcəyi istiqamətlərdə məskunlaşanlar təbiidir ki, vətənlərini öz doğma dillərinin fonetik normalarına uyğun adlandırırxdılar və Aşşur qoşunları Mannanın içərilərinə hərəkət etdikcə mütləqdir ki, bu fərqli formalarla qarşılaşırdılar.

Manna ölkəsinin adının fərqli orfoqrafik variantlarda ifadəsində digər mühüm amil odur ki, bəzən əcnəbi coğrafi adların Aşşur-Babil qrafikası ilə yazılışında **-a-** və **-u-** fonemlərinin bir-birini əvəzləməsi halları ilə qarşılaşırdıq: Urbillim || Arbailu (=Erbil şəhəri), Katmuhi || Kutmuhi (Şərqi Anadoluda, Tur-Abdin dağı rayonunda əyalət), Aşkaia || Uşkaia (Manna vilayəti), Dubrum || Dabrum (Şimərdə qutilərin sonuncu inzibati-idarəçilik mərkəzi), Zirdiakka || Durdukka (Manna şəhəri), Uauş || Uuşi (=Səhənd dağı), Urmeiate || Armait (Manna şəhəri), Harrania || Harruna (Manna şəhəri), Urzuhina || Arzuhina (lullubilərin ölkəsi kimi tanına Zamua əyalətində şəhər), Nikkar || Nikur (Aşşura məxsus Parsua əyalətinin inzibati mərkəzi), Uratas || Urattus (Mada şəhəri), Kinaki || Kinuka və s. Sadalanan coğrafi məntəqələr quti etnik qrupunun yayıldığı yerlərdir.³⁴ Təsədüfi deyil ki, Aşşur mirzələri Manna ölkəsinin sakinlərini “ram edilməyən qutilər” adlandırırxdılar.³⁵

³¹ Kirk A. Grayson. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods...*, p.184, text A.O.103. 1.

³² Covanni Lanfranchi, Simo Parpola. *The Correspondence of Sargon II. Part II*. Helsinki: Helsinki University Press, 1990, texts №№84, 145.

³³ Mannaya edilən hərbi yürüşlər haqqında 6 Urartu kitabəsində məlumat verilir. Bax: Николай Арутюнян. *Корпус урартских клинообразн...*, №44, 45, 173, 174B, 241B, 412. Urartu mətnlərində gəminatlığa (və ya reduplikasiya; eyni samit fonemin təkrarı) yol verilmədiyindən mannalıların ölkəsinin adı “Mana” kimi səslənir və hecalı işarələrlə **ma-na-ni e-ba-ni** formasında yazılırdı. Bəzən **e-ba-ni** sözü ideoqramla ifadə olunurdu: **KUR-ni**. Hər iki qrafik variantda **-ni** şəkilçisi toponimik formant kimi çıxış edir.

³⁴ Nəzərdən keçirilən adlarda **-a-** və **-u-** səslərinin əvəzlənməsinin səbəbi Akkad dilində və ümumiyyətlə Mesopotamiya mənşəli mixi yazı sistemində **-o-** foneminin və onu ifadə edə biləcək işarənin yoxluğu ilə bağlıdır.

³⁵ *Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə*, s.87.

Aşşur mətnlərində Manna xoroniminin qismən fərqli fonetik variantlarda yazılışı ondan xəbər verir ki, e.ə. VIII əsrin ortalarına qədər buradakı etnik qrupların vahid mərkəz ətrafında konsolidasiyası prosesi hələ başa çatmamışdı. Bu müddəə Aşşur hökmdarlarının Mannaya hərbi yürüşlərinin xronologiyasını izləməklə də müəyyən olunur. Belə ki, V Şamşi-Adadın (e.ə. 823-810-cu illər) Nimruddan tapılmış kitabəsində Manna ilə yanaşı Subidən (və ya Sunbi, Sumbi), Misiandiyadan (Missi və Andiya toponimlərinin bitişik yazılış forması), Uşaşadan (Uişdiş toponiminin digər yazılış variantı) xərac alındığı bildirilir.³⁶ Əvvəllər müstəqil olan Sunbi, Missi, Andiya və Uişdiş e.ə. 720-ci illərdə Mannanın tərkibinə qatılmışdır. Bundan əlavə, lakonik eponim siyahılarında bildirilir ki, III Adadnerarinin zamanında Mannaya iki dəfə (e.ə. 807 və 806-cı illərdə) hərbi müdaxilə olmuşdur. III Adadneraridən sonra Aşşur dövləti siyasi böhran keçirdiyindən növbəti üç hökmdarın zamanında yalnız bir dəfə, e.ə. 766-cı ildə Mada tayfa birliyinin torpaqlarında (marşrut Mannanın ərazisindən keçirdi) hərbi əməliyyatlar aparılmışdır.³⁷ Aşşurlular yalnız III Tiqlatpalasarin hakimiyyətinin ikinci ilində (e.ə. 743-cü il) başda İranzu olmaqla Manna hakim elitası ilə vassal şərtlərlə də olsa diplomatik səviyyədə münasibətlər qura bilmişlər.³⁸ Deməli, Mannadakı etnik qrupların mərkəzləşmiş dövlət formasında konsolidasiyası prosesi e.ə. VIII əsrin ortalarında başa çatmışdı.

Babilistan hökmdarı Nabupalasarin (e.ə. 626-606-cı illər) xronikası

E.ə. 616-cı ildə Mada şahı Kiaksar (Herodota görə Fraortun oğlu) ilə Babilistan hökmdarı Nabu-apla-usur (Nabupalasar) arasında bağlanan müqavilə koalisiya ordusunun Aşşur dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamasına imkan yaradır. On bir illik müharibə Aşşurun və onun müttəfiqi Mannanın³⁹ bir dövlət kimi siyasi xəritədən silinməsi, onların torpaqlarının Mada ilə Babilistan arasında bölüşdürülməsi ilə başa çatır.

Mannanın süqutu tarixi ilə bağlı suala “Nabupalasarin xronikası” adlı mötəbər mənbədə (elm aləmində daha çox onun ilk tədqiqatçısı Siril Geddin şəərəfinə “Geddin xronikası” adı ilə tanınır; “British muzeum”da saxlanır) cavab tapmaq olar. Həmin mənbədə e.ə. 616-608-ci illərdə baş vermiş hərbi əməliyyatların təsviri verilir. Xronikadan bəlli olur ki, e.ə. 616-cı ilin yayında Babilistan hökmdarı Nabupa-

³⁶ Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə, s.32-33.

³⁷ David Luckenbill. *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Vol.I. Historical records of Assyria from the earliest times to Sargon*, New York: Greenwood Press publishers, 1968, §587, 1198, Vol.II. §1197; Alan Millard. *The Eponyms of the Assyrian Empire, 91-612 BC*. Helsinki: Helsinki University Press, 1994, p.57-58.

³⁸ Allahverdi Əlimirzəyev. *Manna hökmdarı İranzu və varisləri haqqında. Davamlı inkişaf strategiyası: global trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər* mövzusunda I Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Mingəçevir Dövlət Universiteti. 10-11 dekabr 2021-ci il, s.116-118.

³⁹ Aşşurbanapalın e.ə. 658-ci il yürüşündən sonra Manna hakim elitasının anti-Aşşur siyasi oriyentasiyasına birdəfəlik son qoyulmuşdur. Növbəti illərdə Manna ilə Aşşur arasında hər hansı hərbi qarşıdurmanın baş vermədiyini nəzərə alaraq alimlər hesab edirlər ki, Manna vassal şərtlər altında Aşşur dövlətinin müttəfiqinə çevrilmişdir.

lasarın ordusu **Bəlix** çayı (Fəratın qolu) hövzəsində yerləşən Kablini şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə Aşşur ordusuna yardıma gedən mannalırlar əsir alınırlar. Xronikanın 5-6-cı sətirlərində (bax: şəkil 6) bu xüsusda deyilir:

KUR. man-na-a-a ša ana re-šu-ti-šu₂-nu illiku^{meš}-[ni] u LU₂ rabūti^{meš} ša₂ KUR aš-šur uš-šab-bi-tu ina ūmu^{mu} ša-a-šu₂ URU gab-li-ni iš-ša-bat “mannalıların başçıları, hansılar ki, Aşşurun böyük adamlarına [yardıma] getmişlər, əsir alındılar. Həmin vaxt [o] Kablini şəhərini işğal etdi”.⁴⁰

Şəkil 6. “Nabupalassarın xronikası”ndan fraqment

Kablini şəhərinin adı coğrafi mövqeyinə uyğundur və Akkad dilindən tərcümədə “Orta” anlamındadır. Akkad dilində işlənən **kablum** (kişi cinsində; qadın cinsində **kablitum**) “hərbi komandanın düşərgəsi” sözü də mahiyyətə eynidir. Ola bilsin ki, Kablini şəhəri Urartunun cənub hüduqlarındakı Andarutta (qədim İran dillərindən tərcümədən “Orta”) dağı rayonunda⁴¹ yerləşirdi.

İki aydan sonra birləşmiş Aşşur-Misir ordusu Kablini şəhərini Babil ordusundan azad etsə də mannalıların aqibətindən xəbər verilmir. Bu hadisədən sonra ilk mənbələrdə mannalırlar bir daha xatırlanmır. İki ildən sonra Nabupalassarla Mada hökmdarı Huvaxştra (=Kiaksar) arasında müttəfiqlik aktı bağlanır və Manna torpaqlarının Mada şəhliyinə maneəsiz qatılmasına imkan yaranır. Beləliklə, e.ə. 615-ci ildə Manna bir dövlət kimi siyasi müstəqilliyini itirmiş olur.

Manna yəhudi ənənəsində

Elmi ədəbiyyatda Mannanın sonuncu dəfə Bibliyanın yəhudi variantında, Əhdi-Ətiqin “Peyğəmbər Yəremiyanın kitabı” adlanan hissəsində e.ə. 594-cü il hadisələri ilə əlaqədar xatırlandığı fikri formalaşmış. Həmin kontekstdə (51: 27-28) deyilir: “Ölkədə bayraqları qaldırın, xalqlar arasında buynuzlarla (şeypurlarla – A.Ə.) həyəcan sədalarını ucaldın, xalqları ona (Babilə – A.Ə.) qarşı qaldırın, Ararat (Urartu – A.Ə.), Minni (Manna – A.Ə.), Aşkenaz (skiflərin məkanı – A.Ə.) ölkələrini səsləyin, məmurları ona (Babilə – A.Ə.) qarşı təyin edin, döyüş arabalarını çəyirtkə

⁴⁰ Cirill Gadd. **The Fall of Nineveh**. London: Sold at the British Museum and an Longmans and CO., 1923, pp.31, 37, pl.I; David Luckenbill. **Ancient Records of Assyria and Babylonia. Vol.I. Historical records of Assyria from the earliest times to Sargon**, New York: Greenwood Press publishers, 1968, §587, 1198, II, §1168; **Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə**, s.106.

⁴¹ David Luckenbill. **Ancient Records of Assyria and Babylonia. Vol.I. Historical records of Assyria from the earliest times to Sargon**, New York: Greenwood Press publishers, II. 1968, § 176.

sürüsü kimi ayağa qaldırın. Xalqları, Madanın hakimlərini, onun (Mada – A.Ə.) valilərini və bütün canişinlərini, eləcə də onun (Mada – A.Ə.) tabeliyindəki bütün torpaqları ona (Babil – A.Ə.) qarşı qaldırın”.⁴²

Son dövr elmi ədəbiyyatında Yeremiyanın bu lənətinə iki fərqli baxış ortaya çıxmışdır. S.Zavadski hesab edir ki, bu lənət-çağırış bədii ifadə olmaqla e.ə. I minilliyin birinci yarısında Aşşur dövlətinə qarşı istifadə oluna bilərdi. Məhz həmin vaxt, xüsusən də e.ə. 670-660-cı illərdə Yeremiyanın kitabında xatırlanan ölkələr və xalqlar Aşşur dövlətinə qarşı qüvvələrini səfərbər etmişlər.⁴³

Lakin qədim yəhudi orfoqrafiyasında Babilistan (**Bābēl**) termini morfoloji baxımdan qadın cinsində, Aşşur (**Aššūr**) isə kişi cinsində olduğunu nəzərə alaraq İ.M.Dyakonov deyilən lənət-çağırışın Aşşur dövlətinə tətbiq edilə biləcəyini qeyri-mümkün sayır. Çünki, əks halda lənət-çağırışdakı digər cümlə üzvləri də müvafiq qrammatik formada göstərilməli idi. Bu səbəbdən o hesab edir ki, peyğəmbər Yeremiyanın dilindən səslənən lənət-çağırışda ölkələr, o cümlədən inniM) **𐤎𐤓𐤕** = Manna), anaxronik adlarla göstərilənlər də, e.ə. 594-cü ildə baş verən reallıqlar əks olunub.⁴⁴ Həmin vaxt Harran bölgəsinə (Anadolunun cənub-şərqi) nəzarət uğrunda keçmiş anti-Aşşur hərbi blokunun üzvləri olan Mada ilə Babilistan arasında ziddiyyətlər kəskinləşmişdi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Bibliyanın mətnlərində **məmləkə** sözü təkcə ölkələrə (və ya dövlətlərə) yox, həm də onların tərkibindəki inzibati vahidlərə də (vilayətlərə, əyalətlərə, hətta şəhərlərə) tətbiq olunurdu. Yeremiyanın kitabında bu sözlə xarakterizə olunan subyektlər (**‘RRT**=Urartu/Ararat, **MNN**=Manna, **ŠKNZ**=Aşkenaz/Skifiya) əslində müstəqil siyasi qurumlar yox, Mada imperiyasının inzibati-ərazi vahidləri olmuşlar. Yeremiyanın kitabında onlar Bibliyanın bədii üslubuna uyğun olaraq anaxronik adlarla göstəriliblər. Hələ XIX əsrin sonlarında alman şərqşünaslarının gəldiyi yekdil qənaətə görə konsonant (saitsiz) **MNN** yazılışı Mannanı ifadə edirdi və Mazoret dialektində “Minni” kimi səslənirdi.⁴⁵

Yeremiyanın kitabında Manna ilə bağlı keçmiş zamanda işlənən daha bir maraqlı ifadə ilə qarşılaşırıq: “Yahuda və İsrail ölkəsi səninlə (Tir şəhəri ilə – A.Ə.) ticarət edirdilər, onlar sənin məhsullarının əvəzini Minnit məmləkətinin taxılı, darısı, balı, yağı və balzamı ilə ödəyirdilər.”

Beləliklə, Bibliyada deyilənlərə istinadən e.ə. 594-cü ili (Yeremiyanın kitabının tərtib olunduğu vaxt) Mannanın dövlət kimi süqutu tarixi hesab etmək olmaz;

⁴² Filip B. Huey. **Jeremiah Lamentations**. Copyright Broadman Press 1993, p.424.

⁴³ Stanislav Zavadski. **The Fall of Assyria and Media-Babylonian Relations in Light of the Nabopalassar Chronicle**. Poznan: Adam Mickiewicz University Press, 1988, pp. 151-152.

⁴⁴ Инна Медведская. Рецензия на книгу: С.Завадски. The Fall of Assyria and Media-Babylonian Relations in Light of the Nabopalassar Chronicle. Poznan: Delft, 1988. **Вестник древней истории**, 1992, №1, с.231.

⁴⁵ Maximilian Streck. Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften. **Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete**. Berlin, 1899, Band XIV, s.145.

bu vaxt bəzən qadın cinsində göstərilən (-t formantı) “Minnit” (= Manna) adı artıq anaxronikaya çevrilmişdir.⁴⁶

Ümumdünya daşqını haqqında məlumat verərkən Dəməşqli Nikolaya (e.ə. 61-b.e. 10) istinadən İosif Flavi (b.e. 37-100) “Yəhudi tarixi” əsərində qeyd edir: “Miniada vilayətindən yuxarıda Armeniyada Baris adlı uca dağ (Böyük Ağrı dağı nəzərdə tutulur) yerləşir.”⁴⁷ Coğrafi mövqeyindən irəli gələrək ehtimal etmək olar ki, yəhudi ədəbi ənənəsində Manna sonuncu dəfə məhz “Miniada” adı ilə xatırlanıb.

Mada dövlətinin süqutundan sonra (e.ə. 550-ci il) Manna inzibati vahidlik statusunda Həxəmənişilər (=Əhəmənilər) imperiyasında Mada satraplığının tərkibinə keçir. Anaxronik ifadələrə meyilli olan Babil mirzələri Mannanın aparıcı toplumu olan qutilərin etnik adını Mada ölkəsinin sinonimi kimi işlədirdilər, çünki Mada imperiyası qutilərin torpaqlarında meydana gəlmişdi. Bunu “Babil xronikası”nda və “II Kuraşın silindri”ndə görmək olar.⁴⁸

Manna coğrafi məkan kimi sonuncu dəfə e.ə. 527/526-cı ildə (şah Kambizin zamanında) Babil şəhərindəki dövlət dəftərxanasında tərtib olunmuş bir sənəddə Zibaqa (və ya Zimaqa) adlı şəxsin vətəni kimi qeyd olunub.⁴⁹

Nəticə

Mannanın hansısa hissəsi coğrafi nomenklatura kimi ilk dəfə e.ə. XVIII əsrdə turukku etnik qrupunun Şuşarra şəhərini odunla təmin edən məntəqələrin siyahısında qeydə alınıb. Elam hökmdarı Şilhak-İnşuşinakın stelasının təhlilinə əsasən e.ə. XII yüzilliyin ortalarından Mannanın siyasi subyekt kimi mövcudluğunu söyləmək olar. Onunla paralel xatırlanan samimənşəli toponimlərdən görünür ki, Mannanın yerləşdiyi bölgə həmin ərəfədə Aşşur dövlətinin siyasi nəzarətində idi və Manna dövlətinin gələcək paytaxt-şəhəri artıq o vaxt mövcud olmuşdur. E.ə.658-ci ildən sonra Manna siyasi elitası Aşşur dövləti ilə düşmənçilik siyasətinə son qoyaraq müttəfiq kimi çıxış etməyə başlayır. Babil hökmdarı Nabupalasarin xronikasında bildirilir ki, Aşşurla müharibə zamanı e.ə. 615-ci ildə müttəfiqinə yardıma gedən Manna qüvvələri Fərat hövzəsindəki Kablini şəhəri yaxınlığında Babilistan-Mada hərbi koalisiyasının qoşunları tərəfindən əsir götürülmüşdür. Bu hadisədən sonra Manna siyasi subyekt kimi mixi yazılarda bir daha xatırlanmır.

İndiyədək hesab olunurdu ki, e.ə.594-cü ildə Bibliyanın Yeremianın kitabı adlanan hissəsində Manna Aşşurla müharibə fonunda anaxronik formada qeydə alınıb. Lakin o zaman Manna müstəqil dövlət deyildi, Urartu və skiflərin vilayəti ilə

⁴⁶ İgor Diakonoff. Media. **The Cambridge History of Iran**. The Cambridge University Press, 1985, Vol.II, p.75; Инна Медведская. **История Мидийского царства (VII-VI вв. до н.э.)**. Санкт-Петербург: Евразия, 2018, с.181.

⁴⁷ Иосиф Флавий. **Иудейские древности**. Том 1. Москва: «Ладомир», 2002, I, 3, 6.

⁴⁸ Игорь Михайлович Дьяконов. **Yenə orada**, с.414-415, 418, 422; Ernst Herzfeld. **A.g.ə**, p.193; Səlim Fərrux Adalı. **The Umman-Manda and its Significance in the First Millennium B.C.** Sydney, 2009, p.214-215.

⁴⁹ Ran Zadok. On some foreign population groups in first-millennium Babylonia. **Tel Aviv**, 1979, Vol.6, p.171; Ran Zadok. The Ethno-Linguistic character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period. **Iran**, 2002, Vol. LX, p.93.

birlikdə Mada dövlətinin inzibati subyekti kimi tanınırdı. Mada dövlətinin süqutundan sonra e.ə.550-330-cu illərdə Manna inzibati vahidlik statusunda Həxəmənişilər (= Əhəmənilər) imperiyasında Mada satraplığının tərkibində idi və “Manna” adı sonuncu dəfə e.ə.527/526-cı ildə həmin imperiyanın Babil satraplığında tərtib olunmuş bir sənəddə şəxs adının komponenti kimi çıxış edir. Beləliklə, mixi yazılı mətnlərin təhlili Mannanın coğrafi və siyasi nomenklatura kimi e.ə.1750-616-cı illərdə mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. **Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr. Müntəxəbat** (Tərtibçilər: R.S.Məlikov, A.N.Əlimirzəyev). Bakı, Turxan, 2014. 204 s.
2. Əlimirzəyev Allahverdi. “Manna hökmdarı İranzu və varisləri haqqında”. **Davamlı inkişaf strategiyası: qlobal trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər” mövzusunda I Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları**. Mingəçevir Dövlət Universiteti. 10-11 dekabr 2021-ci il, s.116-118.
3. **Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə** (Tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay). Bakı: Təhsil, 2006. 147 s.

Türk dilində

4. Karakurt Leyla. **Hurricce dilbilgisi. Metin örneklerine analizleri**. Ankara: Bilgin, 2021. 315 s.

Qərbi Avropa dillərində

5. Abel Ludwig, Winckler Hugo. **Keilschrifttexte zum Geobraux bei Vorlesungen**. Berlin: W. Spemann, 1890. 100 s.
6. Adalı Selim Ferruh. **The Umman-Manda and its Significance in the First Millennium B.C**. Sydney, 2009. 302 p.
7. Cameron Corc. **History of Early Iran**. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press, 1936. Pp. XVI+260.
8. Diakonoff Igor. Media / **The Cambridge History of Iran**. The Cambridge University Press, 1985, Vol.II, pp.36-148.
9. Eidem Jasper. **The Shemshāra Archives. Vol.2. The Administrative Texts**. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1992. 165p.
10. Gadd Ciril. **The Fall of Nineveh**. London: Sold at the British Museum and an Longmans and CO., 1923. 42 p.+VI pl.
11. Gelb Ignasy. **Hurrians and Subarians**. Chicago, Illinois: The University of Chicago Press, 1944. Pp. XV+128.
12. Grayson Kirk. **The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol.3. Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC (858-745 BC)**. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 1995. 265 p.
13. Hallo Wiliam. “Gutium”. **Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie**. Berlin, New York, Band III, 1971, pp.709-720.
14. Herzfeld Ernst. **The Persian Empire**. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1968. Pp.XXIII+392+1 map.

15. Hinz Walter, Koch Heidemarie. **Elamische wörterbuch**. Band I-II. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer in Berlin, 1987. 1392 s.
16. Huey Filip B. **Jeremiah Lamentations**. Copyright Broadman Press, 1993,.
17. Lanfranchi Covanni, Parpola Simo. **The Correspondence of Sargon II**. Part II. Helsinki: Helsinki University Press, 1990.
18. Levine Louis. "Two Neo-Assyrian Stelae from Iran". **Royal Ontario Museum Art and Archaeology**. Occasional Paper. 23, Toronto, 1972. 86 p.
19. Luckenbill David. **Ancient Records of Assyria and Babylonia**. New York: Greenwood Press publishers, Vols. I-II. 1968.
20. Millard Alan. **The Eponims of the Assyrian Empire, 91-612 BC**. Helsinki: Helsinki University Press, 1994. 192 p.
21. Scheil Vincent. "Textes elamites-anzanites (quatrieme serie)". **Memoires de la Delegation de Perse**. Tom. XI. Paris: Libraire Ernest Leroux. 1911. 123 p. + 15 planches.
22. Schroeder Otto. **Keilschrifttexte aus Assur. Historischen Inhalts**. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1922. 126 s.
23. Starr Ivan. Queriers to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria. **State Archives of Assyria**. Vol.IV. Helsinki: Helsinki University Press, 1990. Pp. XXIX+409.
24. Streck Maximilian. "Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilschriften". **Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete**. Berlin, 1899, Band XIV, s.103-172.
25. Zavadski Stefan. **The Fall of Assyria and Media-Babylonian Relations in Light of the Nabopalassar Chronicle**. Poznan: Adam Mickiewicz University Press, 1988. 176 p.
26. Zadok Ran. "On some foreign population groups in first-millennium Babylonia". **Tel Aviv**, 1979, Vol.6, pp.164-181.
27. Zadok Ran. "The Ethno-Linguistic character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period". **Iran**, 2002, Vol. LX, pp.89-151.

Rus dilində

28. Арутюнян Николай. **Корпус урартских клинообразных надписей**. Ереван: Издательство «Гитутюн» НАН РА, 2001. 542 с. + 183 табл.
29. Дьяконов Игорь Михайлович. **История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э.** Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956. 483 с.
30. Иосиф Флавий. **Иудейские древности**. Том 1. Москва: «Ладомир», 2002.
31. Липин Лев. **Аккадский (вавилонно-ассирийский) язык**. Выпуск II. Словарь. Ленинград: Ленинградский Государственный Университет, 1957. 215 с.
32. Медведская Инна. «Рецензия на книгу: С.Завадски. The Fall of Assyria and Media-Babylonian Relations in Light of the Nabopalassar Chronicle. Poznan: Delft, 1988». **Вестник древней истории**, 1992, №1, с.226-231.
33. Медведская Инна. **История Мидийского царства (VII-VI вв. до н.э.)**. Санкт-Петербург: Евразия, 2018. 322 с.

34. Меликишвили Георги. **Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. I. Наири-Урарту.** Тбилиси: Издательство АН. Грузинской ССР, 1954. 446 с.
35. Хачикян Маргарита. **Хурритский и урартский языки.** Ереван: Издательство АН Арм. ССР, 1985. 195 с.
36. Solmaz Qaşqayın kitabına bir dənə də istinad yoxdur. O, bu barədə yazmayıb?

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Əlimirzəyev Allahverdi Nüsi oğlu – tarix elmləri doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Alimirzayev Allahverdi Nusi – Doctor of Historical Sciences, associate professor. Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS. Azerbaijan, Baku